

G`aniyeva Barchinoy Mahmud qizi

Namangan Davlat Universiteti Mustaqil izlanuvchisi

ganiyeva1011@gmail.com

XIV ASR TURKIY QO`LYOZMALARIDA OZIQ-OVQAT

LEKSIKASINING QIYOSIY TAHLILI

***Annotatsiya.** Ushbu maqolada XIV asr turkiy qo`lyozmalari “Tarjumon turki ajamiy va mo`g`uliy va forsiy” hamda “Kitabu bulg`atil mushtaq fi lug`at at-turk val qifjaq” qo`lyozmalaridagi oziq-ovqat nomlari leksikasi qiyosiy tahlil qilingan. Tadqiqotda go`sht mahsulotlari, taom nomlari, sut va sut mahsulotlari hamda boshqa oziq-ovqatlarga oid so`zlarning ikki asarda qo`llanishi, ularning o`xshash va farqli jihatlari tizimli ravishda ko`rib chiqiladi. Qo`lyozmalardagi fasllar tarkibini qiyoslanib, sahifalardagi yo`qotishlar va tartib buzilishlarini aniqlangan hamda ularni “Tarjumon Turki” yozma manbasi asosida tiklash bo`yicha tavsiyalar berilgan. Leksik birliklarning sinonimik qatori, semantik xususiyatlari va ayrim dialektal farqlari izchil tahlil qilingan. Qo`lyozmalarda oziq-ovqat leksikasining dominant so`zlar asosida tartiblanishi, sinonimik qatlamlarning mavjudligi hamda ayrim leksik birliklarning faqat bir manbaga xosligi ilmiy asosda ochib berilgan. Tadqiqot turkiy til leksik qatlamlarining shakllanishini hamda turkiy tillarning o`zaro aloqalarini o`rganishda muhim ilmiy manba vazifasini bajaradi.*

***Kalit so`zlar:** Tarjumon turki, Bulg`atil Mushtaq, lug`atchilik, leksik tarkib, fasllar, qipchoq tili, turkiy til, qiyosiy tahlil.*

Барчиной Ганиева

Независимый исследователь,

Наманганский государственный университет

ganiyeva1011@gmail.com

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ПИЩЕВОЙ ЛЕКСИКИ В ТЮРКСКИХ РУКОПИСЯХ XIV ВЕКА

Аннотация. В данной статье представлен сравнительный анализ лексики, связанной с названиями продуктов питания, в двух тюркских рукописях XIV века: «Тарджумон турки аджамий ва могулий ва форсий» и «Китаб булгат аль-Муштак фи лугат ат-турк ва-ль-Кипчак». В исследовании системно рассматривается употребление слов, обозначающих мясные изделия, названия блюд, молочные продукты и другие виды пищи в обоих произведениях, выявляются их сходства и различия. Сопоставлена структура разделов рукописей, определены утраты страниц и нарушения порядка текста, а также предложены рекомендации по их восстановлению на основе источника «Тарджумон Турки». Последовательно проанализированы синонимические ряды, семантические особенности и отдельные диалектные различия лексических единиц. Показано, что пищевая лексика в рукописях систематизирована вокруг доминантных слов, имеет синонимические пласты, а также включает единицы, присущие только одному из источников. Исследование представляет собой важный научный источник для изучения формирования тюркских лексических слоёв и взаимосвязей тюркских языков.

Ключевые слова: Тарджумон турки, Булгат аль-Муштак, лексикография, лексический состав, разделы, кипчакский язык, тюркский язык, сравнительный анализ.

Barchinoy Ganiyeva

Independent Researcher of Namangan State University

ganiyeva1011@gmail.com

THE COMPARATIVE ANALYSIS OF FOOD LEXICON IN THE 14th CENTURY TURKIC MANUSCRIPTS

Abstract. This article presents a comparative analysis of the food-related lexicon in two fourteenth-century Turkic manuscripts: *Tarjumon turki ajamiy va mo`g`uliy va forsiy* and *Kitāb Bulghat al-Mushtāq fī lughat al-Turk wa-l-Qifchāq*. The study systematically examines the usage of words denoting meat products, dish names, dairy products, and other food items in both works, highlighting their

similarities and differences. The structure of the chapters in the manuscripts is compared, missing pages and textual inconsistencies are identified, and recommendations for their reconstruction based on the Tarjumon Turki source are provided. The research offers a thorough analysis of synonymic rows, semantic features, and certain dialectal differences of lexical units. Furthermore, it reveals the organization of the food lexicon around dominant terms, the existence of synonymic layers, and lexical units unique to each manuscript. This study serves as an important source for understanding the formation of Turkic lexical layers and the interrelations of Turkic languages.

Keywords: *Tarjumon turki, Bulghat al-Mushtaq, lexicography, lexical composition, chapters, Kipchak language, Turkic language, comparative analysis.*

Kirish

Lugʻatlarning yaratilishi uzoq tarixga borib taqaladi. Turkiy leksikografiyada dastlabki lugʻatlar XI-XII asrlarda yaratilgan boʻlsa, Evropada, xususan, Rossiyada lugʻat tuzish ishlari XVII asrlardan boshlangan. Mahmud Koshgʻariy XI asrdayoq turkiy soʻzlar boyligini arab tilida izohlab oʻsha davrgacha xalqimiz yaratgan lisoniy boylikni bizga buyuk meros sifatida qoldirgan boʻlsa, bu anʼana keyingi davrlarda Mahmud Zamaxshariyning “Asos ul-balogʻa”, Muqddimat uladab” (XII asr), Tole Imon Xiraviyning “Badoye’ ul-lugʻat” (XV asr), Muhammad Yoqub Chingiyning “Kelurnoma” (XVII asr), Muhammad Rizo Xoksorning “Muntaxab ul-lugʻot” (XVIII asr), Mirzo Mehdiyxonning “Sangloh” (XVIII asr), Sulaymon Buxoriyning “Lugʻati chigʻatoyi va turki usmoniy” (XIX asr) hamda muallifi noma’lum boʻlgan “At-tuhfat uz-zakiyati f-il-lugʻat it-turkiya” (XIII asr), “Abushqa” (XVI asr) kabi turkiy lugʻatchilikning koʻplab noyob durdonalari yaratilishi bilan davom etib keldi va bu lugʻatlar tilshunos olimlar tomonidan yetarlicha tadqiq etildi (Normamatov, 2020: 5). Shuningdek, turkiy xalqlar yozma obidalari boʻlgan XIV asrga oid “Kitabu Bulgʻatil mushtaq fi lugʻat at-Turk val qifjaq” (Keyingi oʻrinlarda “Bulgʻatil mushtaq” yoki BM qoʻllaniladi) va “Kitabu Tarjumoni turki ajami moʻgʻuliy va forsi” (Keyingi oʻrinlarda “Tarjumon turki”

yoki TT qo'llaniladi) kabi lug'atlar ham turkiy lug'atchilik an'anasining yorqin namunalari sanaladi.

Adabiyotlar tahlili

“Bulgʻatil mushtaq” hamda “Tarjumon turkiy” qoʻlyozmalarini koʻplab olimlar turli jihatlarini tadqiq qilishgan. Ulardan “Bulgʻatil mushtaq” obidasini ilk bor oʻrgangan polshalik olim A.Zayanchkovskiy(1954-1958), oʻzbek olimasi A.Fayzullayeva(1969), qozoq olimasi G.Gaynutdinova(2005), turk olimasi Al-Turk Gulhan(2012) kabi olimlarning tadqiqotlari qimmatli ahamiyat kasb etadi.

“Tarjumon turki” qoʻlyozmasini ham M.Houtsma(1894), obidaning moʻgʻulcha qismi boʻyicha tadqiqot olib borgan olim Yashio Saito(2006), A.Garkavets(2019), A.Yunusov(1973), A.Qoʻrishjonov(1970) kabi juda koʻplab olimlar tomonidan oʻrganib chiqilgan. Xususan, qoʻlyozmani aynan qiyosiy jihatdan oʻrgangan oʻzbek olimi B.Jafarovning(2021) “Kodeks kumanikus” va “Tarjumon turkiy” qoʻlyozmalarining qiyosiy tahliliga doir bir qator ishlari alohida eʼtiborga molik.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotda XIV asr turkiy qoʻlyozmalardagi oziq-ovqat leksikasi qiyosiy tahlil qilindi. Asosiy metod sifatida qiyosiy-lisoniy yondashuv qoʻllanib, goʻsht mahsulotlari, taom nomlari, sut va boshqa oziq-ovqatlarga oid soʻzlar shakl va maʼno jihatdan solishtirildi. Deskriptiv metod orqali qoʻlyozmadagi soʻzlar guruhlariga ajratilib tasnif qilindi. Etimologik va semantik tahlil yordamida arabcha, forsha, qipchoqcha oʻzlashmalar, sinonimik qatlamlar va dialektal farqlar koʻrsatildi. Shuningdek, “Bulgʻatil Mushtaq”da varoqlar yoʻqolishlari aniqlanib, ularni “Tarjumon Turki” manbasi asosida tiklash imkoniyatlari belgilandi. Natijada, oziq-ovqat leksikasining umumiy va xususiy jihatlari hamda turkiy tillar tarixidagi oʻrni ilmiy asosda yoritildi.

Tahlil va natijalar. “Bulgʻatil Mushtaq” hamda “Tarjumon Turki” asarlarining mavzulari va ularning lugʻat tarkibi juda oʻxshash boʻlib, ularning har ikkisi ham oziq-ovqatlarga oid soʻzlar alohida oʻrin egallagan. Xususan, “Tarjumon Turki” asarida “Oʻn uchinchi fasl: Taom va ovqat, ichimlik va sut mahsulotlari haqida” nomli fasl oʻrin olgan boʻlib, mazkur boʻlim yana ikki faslga

bo`linadi va ularning birinchisida “ichimliklar” va ikkinchisida esa “sut va undan tayyorlanadigan narsalar”ga oid so`zlar berilgan va har bir bob yoki fasl o`z mavzusiga ko`ra nomlangan. “Bulg`atil Mushtaq”da esa bu bo`limda biroz chalkashlik mavjud bo`lib, bunga sahifa yo`qolishi sabab bo`lganligi taxmin qilish mumkin. Qo`lyozmada tartib buzilmasligi uchun muallif “b” sahifada berilishi kerak bo`lgan so`zni “a” sahifaning ostida ham kichik ko`rinishda poygir sifatida yozgan. Bunda faqat “a” sahifadagina shunday so`zlar berilib, ular arab tilidagi so`zdan iboratdir. Bunday tartib buzilgan o`rinlar ham mavjud bo`lib, bu ko`p holatlarda sahifa yo`qolganligi bilan bog`liqdir. Varoqlar yo`qolishi esa qo`lyozma topilishidan oldin sodir bo`lgan, chunki keyinchalik kitobning sahifalari raqamlar bilan tartiblangan va ushbu raqamlarda hech bir tartib buzilishi ko`zga tashlanmaydi. “Bulg`atil Mushtaq” qo`lyozmasidagi “Hayvonlarga oid fasl”(Bu fasl 12a sahifadan boshlangan) va “Ichimliklarga oid fasl” orasida 13b sahifada oziq – ovqatlarga oid so`zlar berilgan bo`lib, unga sarlavha qo`yilmagan. Buni xattotning yoki muallifning xatosi deb bo`lmaydi chunki, aynan shu 13a sahifa so`ngida keyingi sahifada kelishi kerak bo`lgan so`z – الفرق berilgan bo`lsada, keyingi 13b sahifada birinchi so`z – اللَّقْمَةُ kelgan. Bundan anglash mumkinki, sahifa yo`qolgan va o`sha sahifada xuddi TT qo`lyozmasidagi kabi fasllar mavjud bo`lganligini taxmin qilish mumkin. Shuningdek, BMda 14a sahifa so`ngida “Ichimliklarga oid fasl” nomli sarlavha mavjud bo`lib, bu sarlavhadan so`ng qarindoshlikka oid so`zlar keyingi 14b sahifada berilgan. Bu yerda ham “a” sahifa ostidagi so`z keyingi sahifaga mos emas. “Bulg`atil Mushtaq” va “Tarjumon turki” qo`lyozmalarining leksik tarkibini muqoyasa qilish orqali yo`qolgan sahifalarni taxminiy tiklashga erishish mumkin.

“Bulg`atil Mushtaq”da 13b sahifadan 14a sahifa so`ngigacha oziq-ovqatlarga oid so`zlar “Hayvonlarga oid so`zlardan so`ng sarlavhasiz kelgan bo`lib, ularni shartli ravishda quyidagicha tasniflash mumkin:

1. Go`sht va go`sht mahsulotlariga oid so`zlar: *Söqum*– bo`lak, luqma; *Et*– Go`sht, et; *Söklençi*– Qo`rada pishgan go`sht; *Söklanmış et*– Maydalangan go`sht;

Barra– Qism, bo`lak, har narsaning bir parchasi; *Sõnük*– Suyak; *Sinir*– Payli go`sht; *Qoq et, sõkrük, qurü et*– Quritilgan go`sht;

2. Taom nomlari: *Oş*– ovqat; *Yançi*– Xamir; *Bulğamaç*– Bo`tqa; *Buzlamaç*– Ugra sho`rva; *Tutmoç*– Qipchoqchada shunday ataladi; *Börek*– ichida go`shtli qiyma solingan xamirli taom; *Şişbörek*– Kabob, kotlet; *Çakar börek*– Chak chakka o`xshash shirinlik; *Çarlama*– Go`shtli qiyma solingan qovurma somsa; *Quymaq*– Qaymoqli yog`li xamir va chuchvara nomi; *Qara etmek*– Non talqon; *Qavut*– Talqon qipchoqchada; *Buğday oş*– Bug`doy oshi; *Kavrak*– Quritilgan non bo`laklari; *Oziq*– Oziq-ovqat; *Yaxna* “*Yaqniy*” so`zidan arabchalashgan– Qovurilgan go`shtli taom; *Köpük*– Ko`pik; *Suçuq*– G`o`sht mahsuloti, hasip;

3. Sut va unga oid so`zlar: *Süt*– Sut; *Yağürt*– Yogurt; *Ayran*– Ayron; *Quyirtamaq*– Tuya suti; *Avuz*– Og`iz suti; *Qora qurut* –qora qurut, o`ta nordon qurut; *Paynır*– Pishloq; *Yoş paynır*– Yumshoq, yangi pishloq; *Tarxana*– Ayron, tarxun;

4. Aralash turdagi oziq-ovqat mahsulotlari: *Nar don*– Anor donasi; *Bol*– Asal; *Ç(ş)akar*– Shakar; *Munut ç(ş)akar*– Shakar o`simligi; *Qamiş*– shakarqamish; *Yoğ*– har qanday yog`; *Sayağ*– Saryog`; *Yamurtuğa, yamarda*– Tuxum; *Sarımsaq*– Sarimsoq; *Soğan*– Piyoz; *Bekmez(s)*– Uzum shinnisi; *Quri uzum*– Mayiz, quritilgan uzum; *Kaçi boynuzuv*– Echki shoxi deb ataluvchi yong`oq, karob daraxti va mevasi; *Ün*– Un; *Kepak*– Kepak; *Us, mum*– Mum; *D(t)uz*– Tuz; *Qurmo*– Xurmo.

Yuqorida ta`kidlanganidek, “Bulg`atil Mushtaq”da sut mahsulotlariga oid so`zlardan so`ng 14a sahifa so`ngida “Ichimliklarga oid so`zlar fasli” nomli sarlavha kelgan bo`lib, uning tarkibidagi so`zlar mavjud emas.

“Tarjumon Turki”da uchraydigan oziq-ovqat mahsulotlari nomlari muallif tomonidan o`n uchinchi faslda “Taom va ovqat, ichimlik va sut mahsulotlari haqida”(16a – 17b) nomli fasl tarkibida turli kichik fasllarga bo`lib tasniflangan:

1.Taom va ovqat nomlari(16a – 16b): *Aş* – ovqat; *müyin, şorba* – sho`rva, bu forscha *şorbā* (شوربا) so`zidan olingan bo`lib, “sho`r suvli ovqat” degani; Go`sht – *ät*; Pishirilgan go`sht – *bişmiş ät*; Go`sht bo`lagi – *kesek ät*; Kabob – *söklençi*;

Bo`laklarga bo`lingan go`sht – *sökülmüş ät*; Qovurilgan go`sht – *qavurma*; Yog` – *yağ*; Xom go`sht – *çig ät*; Non – *etmek*; Yupqa non, Patir – *çörek*; Non bo`lagi – *toğram*, yana *soğum* deb ham aytishadi (ya`ni “bo`lak”); Asal – *bal*; Qaynatilgan mevali sirop – *bekmes*, bu so`z turkmanchadan olingan; Yupqa nonlar– *yupka etmek*;

2. Ichimliklar fasli. Fasl ichidagi kichik fasl (17a bet): Sharob – *bor*, bu yana ohakga o`xshash narsa, kiyimni qaynatib (oqartirib) yuvishda ishlatiladi. Sharob yana *süçü* deb ataladi, u barchasidan shirinrog`i hisoblanadi. Sharob yana mo`g`ulchada *çaķir* deb ham nomlanadi. Ular yana bir boshqa ichimlikka ega, u qaynatilgan asaldan tayyorlanadi, va tarkibida qamish boshi ishlatiladi, uni *qumloq* deb atashadi, va u uzum sharobidan kuchliroq, shuning uchun ular uni afzal ko`rishadi. Yana ular kepek kabilardan tayyorlanadigan, arpa sharobiga o`xshagan ichimlikka ega, uni *boza* deb atashadi.

3. Sut va undan tayyorlanadigan mahsulotlar haqida(17a – 17b): Sut umumiy nomi – *ürün*; nordon sut – *yağurt*; Ayron – *ayran*; Sut – *süt*; Pishloq – *çigıt*, yana *yürümçik* deb ham aytishadi (bu “tvorog” degani), shuningdek *penir* ham deyiladi, bu turkmancha bo`lib, ildizi forsha *penır* so`zidan olingan; Quritilgan pishloq – *qurut*, bu so`z hasharotlarga nisbatan ham ishlatiladi – *qurt*; Yana ular sut va zardobdan tayyorlanadigan, juda qora rangli bir narsaga ega bo`lishadi, uni tozalangan oshqozon ichiga solishadi, va uni pichoq bilan bo`lishadi, u anorning donasidan ham nordonroq bo`ladi va uni *qara qurut* deb atashadi; Yangi yog` – *kerä yağ*; Sariyog`– *sari yağ*; Yogurtli taom –*turaq*, bu turkman tilidan olingan.

Yuqoridagi fasllarga e`tibor qaratsak, mavzu jihatidan har ikkala asarda ham o`xshashliklar, shuningdek, sarlavhalar, hatto ulardagi tartibning ham o`xshash ekanligi ko`zga tashlanadi. Bu esa “Bulg`atil Mushtaq”da yo`qolgan varoqlar tarkibida mavjud bo`lgan ayrim mavzudagi so`zlar yoki mavzu nomlari qayta tiklanishi mumkinligini anglatadi.

Qo`lyozmalarning oziq-ovqatlarga oid bobidagi so`zlarning ayrimlari ikkala asar uchun umumiy bo`lib, ba`zilari esa xususiy va farqli jihatlariga ega. Ushbu bobda kelgan go`sht mahsulotiga oid so`zlardan *ät* ya`ni go`sht so`zi ikkala

qo'lyozmada ham bir shakl va mazmunga ega. Bu so'z qo'lyozmalarda so'z birikmasi tarkibida ham kelgan. "Tarjumon turki"da berilgan *bişmiş ät, kesek ät, çig ät, sökülmiş ät* kabi so'zlar aniqllovchili birikma bilan ifodalangan. Xuddi shunga o'xshash aniqllovchili birikmalar "Bulg'atil Mushtaq"da ham uchraydi: *Söklanmiş et, Qoq et, qurü et* kabi. Bunda "Tarjumon Turki"da kelgan *Bişmiş, sökülmiş* so'zlari va "Bulg'atil Mushtaq"da uchraydigan *Söklanmiş* so'zlaridagi -*miş* qo'shimchasi fe'lga qo'shilib(*Biş, Sökül, Söklan*) sifatdosh hosil qilganini ko'rishimiz mumkin. Qo'lyozmalarda qo'llanilgan Bo'laklarga bo'lingan go'sht ma'nosini anglatuvchi *sökülmiş ät*(TT) va *söklanmiş et* so'zlari faqat nisbat hosil qiluvchi qo'shimchalardagi kichik farqlarga ega bo'lib, bunda ma'no o'zgarmagan. Qo'lyozmalarda bu so'zga asosdosh yana bir shakl *söklençi* ya'ni "kabob", "qo'rada pishgan go'sht" so'zi uchraydi, bunda ham "bo'laklarga bo'lingan go'sht" ma'nosi saqlanib qolgan va yangi so'z yasalgan. "Bulg'atil Mushtaq"da *Qoq et, sökrük, qurü et* kabi sinonimlar ham uchraydi va ularning barchasi "quritilgan go'sht" ma'nosiga ega. Shuningdek, "Bulg'atil Mushtaq"da *Söqum* – "bo'lak, luqma" va *Barra* – "Qism, bo'lak, har bir narsaning bir parchasi" kabi so'zlar ham o'zaro sinonimlik hosil qilgan. "Tarjumon Turki"da *Söqum* so'zi *toğram* so'zining sinonimi sifatida kelgan bo'lib, "Bulg'atil Mushtaq"dan farqli ravishda bu so'z "go'sht bo'lagi" emas balki, "non bo'lagi" ma'nosini anglatib kelgan. Shunday bo'lsa-da, ikkala qo'lyozmadagi asosiy mazmun(qism, bo'lak) saqlanib qolgan.

"Bulg'atil Mushtaq"da yana go'sht so'ziga aloqador *Söñük*– "Suyak", *Siñir*– "Payli go'sht, asab" kabi so'zlar ham mavjud bo'lib, ular "Tarjumon Turki"da boshqa bob tarkibida uchraydi: "Oshqozon-ichak haqida va ichki a'zolar hamda tananing ichki tarkibi haqida(o'n oltinchi fasl tarkibidagi kichik fasl)". Shuningdek, *Siñir* (23a/3) so'zi "Tarjumon Turki"da faqat "asab, nerv" kabi ma'nolarda berilgan. "Bulg'atil Mushtaq"da ham bu so'zni shunday tarjima qilingani ko'plab manbalarda uchraydi(Al-Turk Gulhan, 2012: 131-b). "Bulg'atil Mushtaq"da bu so'zning arabcha tarjimasi "al- asabu" so'zi bilan ifodalangan bo'lib, bu so'z "nerv, asab" ma'nosidan tashqari "go'shtning payli qismi"

ma'nosini ham anglatadi. Shuningdek, "Bulg'atil Mushtaq"ning kirish qismida tilga olingan asar "Durra al-Mudiyya" qo'lyozmasida ham *Sinir* so'zining tarjimasi "payli go'sht" va "asab" kabi ikki ma'noda qo'llanilgan. "Bulg'atil Mushtaq"da go'shtga oid so'zlar bilan birga kelgan ushbu so'z ham "asab" ma'nosi bilan birga "payli go'sht" ma'nosini ham anglatadi.

"Bulg'atil Mushtaq"da "Tarjumon Turki"dan farqli ravishda taomlarga oid leksika ancha keng berilgan. E'tiborli jihati shundaki, qo'lyozmada taomlarning nomlaridan tashqari, ular bilan bir kontekstda qo'llaniluvchi so'zlar ham mavjud. Jumladan, go'shtli taomlar nomlari qatorida *Köpük*– *Ko'pik* so'zi va xamirli taomlar nomlari orasida shu kontekstga mos *Yançi*– *Xamir* kabi so'zlar berilganligini ko'rish mumkin. Shuningdek, qo'lyozmalar mualliflari bir mavzuga doir so'zlarni berishda birinchi dominant so'z ya'ni barcha shu turdagi so'zlarning umumiy nomini anglatuvchi atama bilan boshlaganligi ko'zga tashlanadi. Xususan, taom nomlarini tartiblashda ham avval *Oş*– ovqat so'zi, go'shtga oid so'zlarda *Et*– *Go'sht* so'zi, sutga oid so'zlarda *ürün*, *süt*– sut so'zi dominant bo'lib, kelgan. "Bulg'atil Mushtaq"da kelgan taom nomlari orasida xamirli taomlar alohida o'rin egallagan va bunga qo'lyozma yozilgan hudud aholisining : *Bulğamaç*– *Bo'tqa*; *Buzlamaç*–*Ugra* sho'rva; *Tutmoç*– Qipchoqchada shunday ataladi; *Börek*– ichida go'shtli qiyma solingan xamirli taom, *Çakar börek*– Chak chakka o'xshash shirinlik; *Çarlama*– Go'shtli qiyma solingan qovurma somsa; *Quymaq*– Qaymoqli yog'li xamir va chuchvara nomi; *Quru etmek*– Non talqon; *Qavut*– Talqon qipchoqchada; *Buğday oş*– Bug'doy oshi; *Kavrak*– Qurtilgan non bo'laklari. Bunda so'zlarning qaysi tildan olinganligi bo'yicha izohdan tashqari ularning boshqacha nomlanishlari, sinonimlari ham berilganini ko'rish mumkin. *Buzlamaç* so'zining sinonimi sifatida kelgan *Tutmoç* so'zi muallif tomonidan qipchoq tilidan olinganligi izohlangan. *Quru etmek* va *Qavut* so'zlari ham sinonim bo'lib, bunda *Qavut* so'zi qipchoq tilidan olingan deb berilgan.

"Bulg'atil mushtaq"da go'shtli taomlardan *Şişbörek*– Kabob, kotlet; *Yaxna* "Yaqniy" so'zidan arabchalashgan – Qovurilgan go'shtli taom, *Suçuq*– G'o'sht mahsuloti, hasip kabilar berilgan bo'lsa, "Tarjumon turki"da *müyin*, *şorba* –

sho`rva, *qavurma* – qovurilgan go`sht kabi taomlar nomlari uchraydi. “Bulg`atil Mushtaq”da muallif tomonidan arabchalashgan asli turkiy so`z sifatida izohlangan *Yaxna*, *Yaqniy* so`zi ham mavjud. “Tarjumon Turki”da esa *şorba* so`zi forschā *şorbā* (شوربا) so`zidan olinganligi izohlangan.

Qo`lyozmalarda nonlarning ham turli xillari berilgan bo`lib, ular ham ikki asar bo`yicha ayrim umumiy va xususiy jihatlarni qamrab olgan. *Qara etmek*– Non talqon; *Qavut*– Talqon qipchoqchada; *Kavrak*– Qurtilgan non bo`laklari kabi so`zlar “Bulg`atil Mushtaq”ga tegishli bo`lsa, non – *elemek*; *Yupqa* non, *Patir* – *çörek*; *Yupqa* non– *yupqa etmek* kabi so`zlar “Tarjumon turki”da keltirilgan.

Süt– *Sut*; *Yağürt*– *Yogurt*; *Ayran*– *Ayron*; *Qora qurut* –qora qurut, o`ta nordon qurut; *Paynır*, *penir* – Pishloq kabi so`zlar har ikki qo`lyozmada uchraydi. Ulardan *süt* so`zi “Tarjumon turki”da *ürün* shakli ham mavjud bo`lib, “Bulg`atil Mushtaq”da bunday shakl uchramasa-da, sut turlaridan tuya suti, ya`ni *quyirtamaq* so`zi berilgan.

Yağürt – *Yogurt* qo`lyozmalarda bir xil berilgan bo`lsa ham unga bog`liq so`zlar farq qiladi. “Tarjumon turki”da yogurtdan tayyorlanuvchi taom – *turaq* turkmanchadan olingan so`z berilgan bo`lsa, “Bulg`atil Mushtaq”da yogurt tayyorlashda ishlatiladigan qo`shimcha ya`ni ferment nomi – *Avuz* so`zi kelgan. “Bulg`atil Mushtaq”da berilgan *Avuz* so`zi xuddi shu bob tarkibida ikki o`rinda berilgan bo`lib, ular ma`no jihatidan farq qiluvchi omonim so`zlar sifatida kelgan:1) *Avuz*– Og`iz suti(13b/3.5) – Yangi tug`ilgan sutemizuvchilarning birinchi suti (Atalay, 2006: I/ 55-b.); 2) *Avuz*– Xamirturush,yogurt yoki pishloq fermenti, achitqi(14a/5.1).

“*Ayron*” so`zi ikki qo`lyozmada bir shakl va mazmunga ega bo`lib, “Bulg`atil Mushtaq”da uning boshqa bir turi *Tarxana*– *Ayron*, tarxun ham mavjud. “Pishloq” so`zining esa uchta sinonimi “Tarjumon turki”da izohlangan: *çiğit*, *yürümçik*, *penir*. Ulardan “Bulg`atil Mushtaq”da faqat tarjimasi berilgan *penir* so`zini “Tarjumon turki”ning muallifi turkmancha so`z va ildizi forschā *penīr* so`zidan olinganligini izohlaydi. “Bulg`atil Mushtaq”da esa bu so`zdan hosil qilingan aniqlovchili birikma *Yoş paynır*– *Yumshoq*, yangi pishloq berilgan.

“Tarjumon turki”da *qurut* soʻzining shakldoshi haqida ham qisqacha toʻxtalib oʻtilgan: “bu soʻz hasharotlarga nisbatan ham ishlatiladi – *qurt*”. Shuningdek, “Tarjumon turki”da “Bulgʻatil Mushtaq”da berilgan *qora qurut* soʻziga toʻliqroq taʼrif berilgan: “Yana ular sut va zardobdan tayyorlanadigan, juda qora rangli bir narsaga ega boʻlishadi, uni tozalangan oshqozon ichiga solishadi, va uni pichoq bilan boʻlishadi, u anorning donasidan ham nordonroq boʻladi va uni *qara qurut* deb atashadi”. Bunda *qora qurut* soʻzining tarjimasidan tashqari qanday tayyorlanganligi ham berilgan.

Qoʻlyozmalarda kelgan *Sari yağ(TT)* va *Sayağ(BM)* soʻzlarining ikkisi ham bir maʼnoni (sariyogʻ) anglatadi. Shuningdek, “Tarjumon Turki”da bu soʻzga oid Yangi (yogʻrilmagan) yogʻ maʼnosidagi *kerä yağ* soʻzi berilgan va u “Bulgʻatil Mushtaq”da uchramaydi.

Qiyosiy tahlillar shuni koʻrsatdiki, XIV asr turkiy lugʻatlari — “Tarjumon Turki” va “Bulgʻatil Mushtaq”da oziq-ovqat leksikasi muhim semantik qatlamlardan biri sifatida alohida fasllar shaklida tartiblangan. Har ikkala qoʻlyozmada goʻsht, taom, sut va sut mahsulotlariga oid leksik birliklar asosiy tarkibni tashkil etadi, biroq sinonimik qatlamning hajmi va semantik qamrovida farqlar kuzatiladi. Xususan, “Tarjumon Turki”da soʻzlar koʻproq aniqlovchili birikmalar orqali ifodalangan boʻlsa, “Bulgʻatil Mushtaq” sinonimlarning koʻpligi va variantlarning xilma-xilligi bilan ajralib turadi. Dialektal xususiyatlar ham oʻziga xos tarzda namoyon boʻlib, turkmancha, qipchoqcha va forscha unsurlar har ikki lugʻatda turlicha izohlangan. Masalan, *penir* (turkmancha, ildizi forscha *panīr*), *tutmoç* (qipchoqcha), hamda forscha *şorbādan* kirgan *şorba* kabi soʻzlar bunga yaqqol misol boʻla oladi. Shuningdek, har ikkala manbada leksik birliklarning dominant atama asosida tartiblanishi aniq koʻzga tashlanadi: masalan, *ät* (goʻsht), *süt* (sut), *oş* (ovqat) kabi umumiy nomlar soha boʻyicha keyingi birliklarning semantik markazi sifatida qoʻyilgan. Tadqiqot davomida “Bulgʻatil Mushtaq”dagi sahifa yoʻqotishlari aniqlanib, ular “Tarjumon Turki”dagi fasllar bilan qiyosiy tahlil asosida qisman tiklash mumkinligi ilmiy asosda isbotlandi. Umuman olganda, ikki lugʻatdagi oziq-ovqat leksikasining qiyosiy oʻrganilishi

turkiy tillarda leksik qatlamlarning shakllanish jarayonini, ularning o`zaro ta`siri va mintaqaviy farqlarini tadqiq etishda muhim manba sifatida xizmat qiladi.

Xulosa. XIV asr turkiy lug`atlari — “Tarjumon Turki” va “Bulg`atil Mushtaq” o`z davrida yaratilgan qimmatli leksik manbalar bo`lib, ular o`sha davr turkiy xalqlarining madaniy hayoti, ayniqsa, oziq-ovqat nomlari leksikasini yoritishda katta ahamiyatga ega. Qiyosiy tahlillar shuni ko`rsatdiki, har ikkala qo`lyozmada taomlar, go`sht mahsulotlari, sut va sutdan tayyorlanadigan mahsulotlar asosiy leksik qatlamni tashkil etadi, biroq ularning ifoda shakli va izohlanishida sezilarli farqlar mavjud. Dialektal qatlamlarda turkmancha, qipchoqcha va forsha unsurlar turlicha izohlanganligi, shuningdek, ayrim so`zlarning sinonimik shakllari faqat bitta qo`lyozmaga xos ekanligi aniqlangan. Mazkur tadqiqot “Bulg`atil Mushtaq” qo`lyozmasida kuzatilgan varoqlar yo`qolishlari va tartib buzilishlarini aniqlash hamda ularni qisman tiklash imkoniyatini berdi. Bu holat, o`z navbatida, “Bulg`atil Mushtaq” matnining rekonstruksiya uchun muhim manba bo`lib xizmat qiladi. Shuningdek, lug`atlarning mualliflari leksik birliklarni dominant so`z asosida tartiblagani (masalan, *ät* — go`sht, *süt* — sut, *oş* — ovqat) ularning leksik materialni semantik mezon asosida tizimlashtirganini ko`rsatadi. Umuman olganda, ushbu qiyosiy tadqiqot turkiy tillarning o`zaro aloqalarini, leksik qatlamlarning shakllanish jarayonini va mintaqaviy farqlarini o`rganishda muhim ilmiy natijalar beradi. Qo`lyozmalardagi oziq-ovqat leksikasi nafaqat tilshunoslik, balki madaniyat tarixi, etnografiya va xalqaro leksikografiya tadqiqotlari uchun ham qimmatli manba sifatida alohida ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Al-Turk, G. Kitābu bulġatu`l-muštāk fī luġati`t-Turk we`l-Kıfĉāk üzerine dil incelemesi. Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012.
2. Atalay B. Divanü Lügat-ıt-Türk ve Tercümesi üzerine Notlar. Kaşgarlı Mahmud. Divanü Lügat-ıt-Türk (çeviri). Çeviren: Besim Atalay. 5.Baskı. Cild I. Ankara, 2006. S.XII.
3. Файзуллаева Ш., Исследование языка памятника XIV в. “Китабу булғат ал-муштак фи лугат ат-Турк ва-л-Кифчақ” Джамалад-Дина ат-Турки, дисс. канд. филол. наук, Ташкент – 1969.

4. Гайнутдинова Г., Историко-лингвистический анализ туркотатарского письменного памятника XIV века Джамал ад-Дина ат-Турки “Китабу булат ал-Муштак фи Луғат ат-Турк ва-л-Кифчак”, Казань – 2005.
5. Гаркавец А.Н. Китаб-и Маджму‘-и Тарджуман-и Турки ва ‘Аджами ва Мугали ва Фарси. – Алматы: Баур, 2019.
6. Houtsma M. Ein Türkisch-Arabisches glossar. E.J.Brill. Leiden. 1894.
7. Жафаров Б. Таржумон туркий ва ажамий ва мўғулий ва форсий қўлёзмаси хусусида // НамДУ ахборотномаси. Наманган 2021. № 11. Б.354-358.
8. Курышжанов А. К. Исследование по лексике старокыпчакского письменного памятника XIII в. – «Тюркско-арабского словаря». – Алма-Ата: Наука, 1970.
9. Yoshio Saito. The Mongolian Words in Kitab Majmu` Turjuman Turki wa `ajami wa Mugali: Text and Index. – Kyoto: Shoukadoh, 2006.
10. Таржумон – XIV аср ёзма обидаси. Нашрга тайёрловчи А. Юнусов. – Тошкент: Фан, 1980.
11. Zajączkowski, A. Vocabulaire arabe-kiptchak de l'époque de l'état mamelouk: Bulğat al-muštāq fī luğat at-Turk wa-l-Qifžāq. II-e partie, Le Verbe. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1954.
12. Zajączkowski, A. Vocabulaire arabe-kiptchak de l'époque de l'état mamelouk: Bulğat al-muštāq fī luğat at-Turk wa-l-Qifžāq. I-re partie, Le Nom. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1958.
13. Zajączkowski, A. Chapitres choisis du vocabulaire arabe-kiptchak: ad-Durrat al-muḍī'a fī l-luğat at-turkiyya. Rocznik Orientalistyczny, 1, 98., 1965.